

SITUACINIAI POSAKIAI TARP KITŲ TRUMPŪJŲ ŽANRŲ

LILIJA KUDIRKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – lietuvių trumpųjų pasakymų tautosakos kūrinėliai, vadinami *situaciniais posakiais*.

Darbo tikslas – aptarti situacinių posakių, kaip tam tikro žanro, ribas, jų vietą tarp kitų trumpųjų žanrų, parodyti jų tarpusavio sąveiką su kitų žanrų tautosakos kūriniais.

Tyrimo metodai – tipologinis, aprašomasis interpretacinis.

Žodžiai raktai: žanras, funkcija, analogija, semantinis pagrindimas, patarlė, priežodis.

Į patarlių bei priežodžių rinkinius kartkartėmis patenka posakių, kurie ir iš pirmo žvilgsnio yra kitokie, nepritampantys prie patarlių / priežodžių masyvo nei turiniu, nei raiška (*Dėkui, dėde, už abazėlį; Vardas kirvukas, pavardė nusmuko; Vadinasi, pypkė gadinasi; Šiandien pusto, rytoj skus; Mano vaikai „ačiū“ nevalgo; Grybai lie-
taus šaukiasi; Ar toli vežimas nuvirto?* ir įvairiausių kitų) – jie neturi aiškesnės idėjos ar vertinimo, kas yra būdinga patarlėms bei priežodžiams; nors daugelis šių posakių yra konstatuojamojo pobūdžio, jų turinys, jų teikiama informacija dažnai būna abejotina; jie kartais būna fragmentiški, tartum kokio teksto ar pokalbio dalis. Būdingas jų bruožas – ekspresyvumas: neretas šių posakių yra grįstas asociacijomis, kalambūru, žodžių sąskambiais. „Garsiniams efektams kartais tokiuose pastebėjimuose <...> skiriama daugiau reikšmės negu prasminiam turiniui“, yra rašęs prof. Kazys Grigas (Grg 58). Taigi čia kalbama apie įvairiausios raiškos pastabas, kuriomis reaguojama į tam tikras situacijas, realias ar formalias. Iš čia kildintinas ir siūlomasis šio pobūdžio tradicinių pastabų bei replikų įvardijimas – *situaciniai posakiai*.

K. Grigo parengtame „Lietuvių tautosakos“ penkatomio penktajame tome (LTt V) šie posakiai atskirti nuo patarlių bei priežodžių ir įeina į atskirą *Juokavimų* skyrelį, kuriame išskirti pagal gyvavimo sritį: *Įvairios situacijos*. Tačiau kur kas dažniau tokie tradiciniai posakiai trumpųjų žanrų tautosakos rinkiniuose eina pramaišui su patarlėmis ir priežodžiais (jų pasitaiko ir frazeologijos rinkiniuose, kaip kad patarlių bei priežodžių rinkiniuose pasitaiko frazeologizmų); taip elgiamasi ne vien mūsų, o ir kitų tautų paremiologiniuose rinkiniuose: vokiečių fundamentiniuose daugiatomiuo-

se – L. Röhricho „Lexikon der Sprichwörtlichen Redensarten“ (pirmasis leid. – 1973), K. Wanderio „Deutsches Sprichwörter-Lexikon“ (1867–1880), I. ir O. Düringsfeldų dvitomyje „Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen“ (1872, 1875), anglų „The Oxford Dictionary of English Proverbs“ (trečiasis leid. – 1970), lenkų – J. Krzyżanowskio redaguotame tritomyje „Nowa księga przysłów i wyrażen polskich“ (1969–1972), O. Kolbergo „Przysłowia“ (*Dziela wszystkie*, t. 60, 1967), rusų – V. Dalio „Пословицы русского народа“ (1957) ir V. Anikino „Русские пословицы и поговорки“ (1988; beje, nemažai posakių čia perimta iš V. Dalio rinkinio) ir t. t.

K. Wanderio vokiečių patarlių rinkinyje situaciniai posakiai (kaip ir priežodžiai bei kitos frazės, išeinančios iš tradicinių patarlės žanro ribų) pažymėti žvaigždute. Latvių rinkiniuose dalis jų išskirta į atskirus skyrius: M. ir P. Birkertų „Latviešu sakāmvārdi un parunas“ (1927) dauguma sudėta į skyrių „Ivairaus turinio“, tačiau jų pasitaiko kai kuriuose teminiuose skyriuose ir tarp latgališkų posakių; panašiai yra ir E. Kuokarės reikšmingiausiame rinkinyje „Latviešu sakāmvārdi un parunas“ (1957): dauguma kalbamųjų posakių sutelkta į paskutinį knygos skyrių „Ivairiais ypatingesniais atvejais vartojami priežodžiai, idiomos, frazeologiniai posakiai“ (nurodant, kokia proga taip ar taip sakoma), bet pasitaiko ir teminiuose skyriuose (pvz., skyriuje apie maistą ir drabužius – kas sakoma pamačius praplyšusį drabužį, kas – kai apatinis drabužis kyšo iš po viršutinio; ką sakyti, kad gerai iškeptų duona, ir t. t.). V. Dalio rinkinyje situacinių posakių tirščiau sutelkta į kai kuriuos teminius skyrelius ar skyrelius pagal posakio funkciją, tačiau jų galima rasti šen ten per visą rinkinį; prie kai kurių pažymėta, kada, kokia proga taip sakoma (prašant atsistėti; kam nors nusičiaudėjus; pamačius žąsis lekiant...), bet toli gražu ne prie visų. V. Anikino rinkinyje taip pat prie kai kurių posakių yra pastaba dėl reikšmės ir vartojimo.

Taigi jau iš publikavimo būdo galima numanyti, jog ne vien lietuvių paremiologai nėra aiškiai apsisprendę dėl šių posakių žanrinės priklausomybės, dėl klasifikacijos. Vladimiras Anikinas savo rinkinio įvade rašo: „Mokslas dar nėra nustatęs visų aforistinių žanrų tipų. Šį darbą sunkina tai, kad vieni tipai lengvai pereina į kitus“ (Ан 12). Grigorijus Permiakovas tą reiškinį įvardija kaip „paremiologinę transformaciją“ ir teigia, jog tai visuotinis reiškinys, o ne atskiri atvejai, ir kad šie pokyčiai būdingi visų tipų posakiams (Перм 93, 94); kalbėdamas apie paremijų įvairovę, šalia tradicinių trumpųjų žanrų (patarlių, priežodžių, „liaudiškų aforizmų“, mįslių) jis dar pamini „atsikalbėjimus“ (*отговорки*), kai tam tikrame kontekste galima atsikirsti patarle arba ją pavartoti „dėl juoko“ ar „dėl gražumo“ (ten pat: 91), pamini „juokaujamus atsakymus“, „tuščiažodžiavimą“ ir trumpus dialogus, kur pašnekovas apmulkinamas; pastaruosius tyrinėtojas vadina „pirkiniais“ ar „pirkimu“ (*покупки* – ten pat: 89). Lutzas Röhrichas situacinių posakių, regis, neišskiria ir neapibūdina, nors į savo garsųjį daugybę perleidimų patyrusį rinkinį sakosi įtraukęs posakių, kurie nesą tikros patarlės, o tam tikri konstatavimai, replikos, be konteksto neturį prasmės (*Das geht auf keine Kuhhaut! 'Tai netelpa į jokią karvės odą!', Alles für die Katz! 'Viskas katei!'* Röhr5 I 14). Ten pat jis pamini, jog septintojo dešimtmečio pradžioje renkant medžiagą vokiečių etnologijos atlasui (*Atlas der deutschen Volkskunde*) buvę spe-

cialiai klausiami, kokiais paplitusiais posakiais svečiai raginami valgyti (pacituoti atsakymai rodo, jog buvo laukiama juokaujamų formulių, „atvirkštinio“ raginimo), kas sakoma, kai nukrinta koks stalo įrankis (Röhr5 I 45).

Ką dabar galime pasakyti apie šį trumpųjų žanrų tautosakos sluoksnį? Pirmiausia turbūt – kad jis kilęs iš amžino noro šmaikštauti, į dažną situaciją pažvelgti juoko akimis arba – pašiepti, ironizuoti. Tai jungiamasis bruožas. Antra – kad struktūriškai ir funkciškai šis sluoksnis labai įvairialypis, ir tai apsunkina jo, kaip tam tikros atskiros kategorijos, rūšies, suvokimą bei definiciją, jo ribų nustatymą.

Situaciniais posakiais šis tautosakos kūrinėlių sluoksnis pavadintas todėl, kad, kaip jau užsiminta, jie nėra kokios nors idėjos ar nuostatos išraiška, o reakcija į bent kiek išskirtinę ar ne visai norminę situaciją; kokio pobūdžio situacija, kokia proga davė peno posakiui atsirasti – galėtų būti vienas iš kriterijų juos dalyti į tam tikras funkcines grupes. Akivaizdžiai matyti dvi tokios grupės: a) kai reakciją, t. y. pastabą, išprovokuoja neverbalinė situacija (kas nors užstoja šviesą; kieno nors netvarkingi drabužiai – prakiurusi alkūnė, išlindęs apatinio drabužio kraštas; kas nors staiga suklupo, pargriuvo, supyko, pravirko; troškina pavalgius; kalbėjusieji staiga nutyla; kas nors trankosi durimis ir t. t.: *Mėsininkas pro audėjos langą žiūri; Išsiverkęs bus sveikesnis; Žuvis plaukti nori*), b) kai replika reaguojama į kieno nors išstartą žodį (prasnę dažnai pakreipiant visai kita linkme): jei kas nors kalbėdamas ištaria „rodos“ (– *Rodos, rodos, tik neišlenda; Jei rodos, reikia žegnotis*), „kas bus...“, „kitą kartą...“, jeigu nenorima atsakyti į klausimą „koks tavo vardas?“, „kur eini?“, „ką veiki?“, jei kas nors neužgirdęs klausia „ką sakai?“, jeigu norima atsikirsti į „durniau!“, „nelįsk!“, į nusistebėjimą „eik tu!“ ir t. t. Vertinant šiuo požiūriu, matyti ir trečia gausi funkcinė situacinių pasakymų grupė (c): kai, susiklosčius tam tikrai situacijai, būna dar ir kas nors pasakoma (užtenka, jei šiai situacijai būdingi žodžiai bus tik numanomi, atspindės vien atsakomosios replikos turinyje) – koku posakiu galima atsiliepti, kai prašoma valgyti; prašoma ką nors duoti ar paskolinti; jeigu kas skundžiasi, kad ko nors negali, nemoka, bijo, nemato ar neranda; kad valgis per karštas; kad kas nors (drabužis, apavas) per didelis; kai kas nors (dažniausiai vaikai) klausia, ką dirbti, ir t. t. (– *Eik į Surdegį baldūnų kirpti; „Ačiū“ pasidėk ant pakračiu; Ir sveičiui / karaliui niekas nepučia; Išsišiepk, bus šviesu; Ar matei starku, jei nori pusdienio?*). Tiesa, riba tarp abiejų pastarųjų grupių ne visada aiški, realiai toks posakis gali svirti į vieną ar kitą pusę priklausomai nuo to, koks čia bus tam tikrą situaciją lydinčio žodžio svoris.

Tačiau bene aktualiau, nei šio sluoksnio funkcinių grupių išskyrimas, būtų apibrėžti jo padėtį tarp tradicijos įtvirtintų trumpųjų žanrų.

Ne vieno tyrinėtojo yra pastebėta, jog kalbami posakiai daugeliu požymių – trumpumu, konstatuojamuoju pobūdžiu, ekspresija – yra artimi priežodžiams. Bendru lietuvių paremiologų sutarimu jie ir laikomi atskiru priežodžių porūšiu, nors ir su tam tikromis išlygomis, panašiai kaip kad su priežodžiais siejami ir kitų trumpųjų žanrų kūrinėliai – pravardžiavimai, erzinimai, garsų pamėgdžiojimai (žr., pvz., Grg 53).

Visai įmanoma, kad kai kurie situaciniai posakiai yra kilę iš patarlių (atvirškėčiai – retai kada; be to, šios „antrinės“ patarlės paprastai stokoja esminių patarlės požymių – idėjos ir motyvacijos, taigi jos greičiau yra pseudopatarlės; apie tokius darinius žr. toliau). Pavyzdžiui, dažnai sakoma: [*Tegul stovi*], *valgyt neprašo* – apie kokį nors nelabai reikalingą dalyką, kurio gaila atsisakyti: gal dar pravers (*Neišmesk girnų, jos valgyt neprašo* Skrb LKŽ XVII 1064; *Tegul dar pabūna, valgyt neprašo* Mrj ...; *Tegul ast* [– *esti, būna*], *bel valgyt nepraša* Kair LTR 4883/471; *Tegu sau stovi – valgyt neprašo* Jz LTR 6381/722); šio posakio objektas gali būti ir abstraktesnis; jei kas nors padaryta „dėl visa ko“, tikrai nežinant, ar tuo pasinaudosi, galima pasiteisinti ar pasiguosti tais pačiais žodžiais: *Ko moki, valgyt neprašo* Tr FrŽ 783. Šis trumpas darinys gali būti atskilęs nuo tradicinės, daug variantų turinčios patarlės, kuri LPP I apibendrinta kaip *Astanka esti neprašo* (nr. 722: *Astanka iesti nepraša* LMD I 226/459 = DŽT II 241 = SchLL 74 tt.; *Astanka valgyti nemaldau[ja]* VPŽ 6; *Atsarga valgio neprašo* Ps TŽ V 604; *Zopostas valgyt neprašo* LTR 28/369/9; *Pačėda est nepraša* Ds LTR 778/450 ir kt.) ir kurios pradžia atsekama J. Brodovskio ir K. Milkaus rinkiniuose (*Ne est prašo zopostas*). Toliau ta patarlė skyla į versijas *Pinigai esti / valgyt neprašo* Lkv, Lnkv, Pln, Šl, TTŽ 1912 (LPP I – 8 var.) ir *Padėtas daiktas valgyt neprašo / Daiktas / Daiktai valgyt neprašo* An, Ldvn, Vlkj, Všt (LPP I – 4 var.; jiems atliepia latvių *Laba lieta maizes neprasa* Birk 76 ‘*Geras daiktas duonos neprašo*’). LPP I paskelbta atskira labai apibendrinta šio tipo versija *Kas yr, valgyt neprašo* Ds LTR 1804/252, kur objektas jau labai abstraktus, beveik net redukuotas, tampantis kontekstiniu žodžiu, ir posakis *valgyti neprašo* čia jau, galima sakyti, pradėjęs savarankišką gyvenimą. Šiuo pavyzdžiu iliustruotas situacinio posakio atsiradimo iš patarlės procesas, nors ir nedažnas, iš tikrųjų yra visai analogiškas tam, kai iš patarlės atskyla priežodis ar iš patarlės / priežodžio atskyla frazeologizmas.

Patarlės tekstas gali būti dingstis atsirasti situaciniam posakiui. Akivaizdžiai susisieja patarlė *Dėl to byra, kad daug yra* Nm UžpP l. 137 (užr. 1886 m.) ir pasiaiškinimas po valgio pirstelėjus: *Pilna byra, gaspadinė giria* TŽ IV 515; plg. dar 1932 m. J. Venciaus užrašytą posakį *Pas turtuolį visko pilna, byra – šeimninę giria* LTR 390/140/1366 (vieta nenurodyta). Patarlė *Galvą skauda – šiknai lengviau* Všt LTR 5335/914 (paaiškinimas: „Kai galvą skauda, kitkas nerūpi“ Vks LTR 5106/9; beje, visai analogišką patarlę turi ir rusai – žr. V. Dalio žodyną) taip pat bus inspiravusi situacinį posakį: „– Galva sopa, – skundžiasi vienas. – *Šikinei lengviau*, – guodžia kitas“ Tvr LTR 4824/87.

Situacinis posakis gali visais formaliais požymiais sutapti su patarle, ir juos galėtų skirti nebent vartojimo aplinkybės, interpretacijos platumas / siaurumas, motyvacija (jos buvimas ar nebuvimas). Vien apie patarles kalbėdamas Vilmosas Voigtas yra pasakęs, jog „net ir visomis detalėmis sutampą tekstai konkrečiais pavartojimo atvejais gali turėti skirtingas reikšmes“ (Voigt 126, cituota iš GrgLP). „Tas pats posakis skirtinguose kontekstuose kartais įgyja visai kitą prasmę“, teigia ir G. Permiakovas, pavyzdžiu paėmęs linkėjimo formulę „Būk sveikas!“ (*Будь здоров!*) – kaip posakį

kam nors nusičiaudėjus, o pavartotą sakinyje – reikšme ‘tvirtas, stiprus’ (Перм 135). Taigi kalbančiojo valia tas pats tekstas gali atlikti ir tokią, ir kitokią funkciją, įgyti kitą vaidmenį. Plačiai žinoma patarlė *Šukės laimę neša*, kuri LKŽ VIII pristatyta kaip prietas (p. 720), – jeigu pasakoma iš tikrųjų kam nors sudužus, traktuotina kaip situacinis posakis. Patarlė *Kas pyksta, tam kiaulės vyksta* Vks LKŽ XIX 353, var. Plt, Šts, netekusi, regis, buvusios motyvacijos, kai piktumas sietas su kiaulių auginimu (kaip kad ir su rūgimu, rūgštumu), įsirikiuoja į supykusių erzinimą: posakis belieka grįstas sąskambiu, o patarlei to neužtenka („...semantinė visų [patarlės] formos komponentų funkcija yra pati svarbiausia...“ GrgLP 162), taigi pereina į kitą lygmenį, kur sąskambio vaidmuo itin didelis. Panašiai traktuotinas būtų ir posakis *Už juodą daugiau duoda* Vb LKŽ XVII 579; VI Lt V 841, var. LTR: Rs, Žg. Grįstas sąskambiu (*juoda–duoda*), jis įterpiamas į kitų šneką (kam nors ištarus „juoda“ – žr. LTR 6591/143), kaip kad ir analogiškai *Kur juoda, ten visiems duoda* Ds LTR 556/92; *Kur balta, ten šalta, kur juoda, ten duoda* Šlvn LTR 208b/220/14; *Už balta / baltą kaina pakelta* Lpl LTR 4670, Rs LTR 2215/308. Tačiau šalia egzistuoja kokių nors analogų – leksikos, formos – turinčios patarlės (*Už vieną muštą dešimt nemuštų duoda* Al LTR 5647/98, Lp LTR 5311/1563..., *Už vieną kailį dirbtų dešimtį nedirbtų duoda* LMD I 240/955), kurios kalbamąją frazę *Už juodą daugiau duoda* tarsi ir patraukia į patarlių pusę.

Vaizdo (meninio branduolio) bei struktūros analogų tarp situacinių posakių ir patarlių matyti neretai, ir vargiai įtikėtina, kad visada tai – tiesiog sutapimai. Yra įdomios darybos žemaitiškų atsakymų į „bijau(s)!“: *Nebūk bi jautis* Krž MKr 121; *Nebūk bi jautis, būk bi karvė* Žd LTR 1279/106/43; *Nabūk bijautis, būk bi karvė* (su paaiškinimu: „Kap vāks saka „bijau“, nu i pajūk[ia]“) Lkv 4297/121 ir *Nebūk by jaus [– jaujos], būk by daržinės galas* LMD I 869/28 (rašyba nevienodinta, – ji atspindi ir užrašytojo traktuotę). O kažkur šio atsakymo sumanytojų atminties užkaboriuose ar nebuvo patarlės *Negalėdamas būti jaučiu, būk veršiu* VPŽ 31; VnL 1895 Nr. 8, p. 97?

„Lietuvių kalbos žodyne“ užfiksuoti pasakymai *Arklį paniūk, o žmogų paragink* VIII 829; *In krikštyną tai prašo, o kap numiršta, tai pasako* Dv XII 47 – yra artimi patarlėms, kuriose arba išreikštas imperatyvas, arba slypi apibendrinimas kaip pamokomoji išvada. Tačiau greičiausiai tai posakiai, išprovokuoti netinkamo pasielgimo: pirmuoju atveju atsiliepta į nemandagų raginimą (manytina, žodeliu „nu“) vaišinant, antruoju – paprašius (t. y. pakvietus) ateiti į laidotuves: daug kur Lietuvoje tebesilaikoma papročio, jog į laidotuves nedera kviesti, užtenka „duoti žinią“ (tokio pat pobūdžio kaip šie yra latvių pasakymas *Slimam prasa, veselam dod* Birk 36 *‘Ligonio klausia, sveikam duoda’*, kuris galėtų būti laikomas patarle, tačiau vartojamas situacijoje, kai kieno nors pasiteiraujama, ar valgys).

Patarlė gali duoti stimulą atsirasti analogiškam (išnaudojančiam tą patį vaizdinį branduolį, t. y. pagrįstam ta pačia metafora) situaciniam posakiui. Štai žinoma, variantų turinti patarlė *Gaidys par tvorą parleka, ans jau i lesa* (t. y. kiekvienas moka rasti dingstį, naudojasi proga) Pln LKŽ XVI 514; *Kaip gaidys: peršoko per*

tvorą, ir vėl lesa (ką tik valgė, ir vėl valgo) Lkv LKT I 268 tapo argumentu raginant svečią valgyti: *Valgyk, juk gaidys, par tvorą parlėkęs, i tas lesa* Kv LKŽ XVII 1063; [– *Ačiū, aš soti, tik pavalgiaus atėjau.* –] *Gaidys, peršokęs per tvorą, vėl lesa* Mrc SAE 271. Šiai patarlei pereiti į etiketo srities situacinį posakį galėtų būti palengvinu- si dar ir tokia vaišingumo formuluotė: *Gerklė – ir gaidys geria* Vdkt LTR 4002/8.

Patarlę ir situacinį posakį matome koreliuojant (nelygu pavartojimo aplinky- bės) ir tokiuose tekstuose: *Aš pons, tu pons, o kas kiaules turės ganyti?* LTt V 361, iš Klp LTR 2268/126; artimi variantai užrašyti Kupiškio vls., Pandėlio, Duokiškio apylinkėse, skelbti VSk, KrvP ir kt.; Kartotekoje yra ir labiau apibendrintų, aiškiau patarliškų variantų – *Kad visi būs ponai, kas kiaules beganys?* YI LTR 249/17/12, var. *Kad visi pouna būtų, ta kas kiaulis ganytu?* TI LTR 272/37/7. Dauguma jų už- rašyti XX a. trečiame ketvirtame dešimtmetyje. Yra bent kiek vėlesnių užrašymų su komentaru, kuris rodo šį posakį turint kitą funkciją: *Visi ponai, visi ponai, kas tas kiaules beganys* („Sakoma, kai visi atsisakinėja kokio nors darbo“) Škn LTR 3819/57 (užr. 1966 m.). Dar vėliau, 2004 m., panašia fraze buvę atsakyta į kreipinį „ponia!“: *Aš ponia, tu ponia – kas ganys mūsų ožkas?* Vln LTR 7172/2/58.

Visai patarliškai atrodo frazė *Kad siūlo, tai imk* Ktk LTt V 850, nes ji išoriš- kai analogiška paplitusiai ir daug variantų turinčiai patarlei *Kai duoda – imk, kai muša – bėk* (LPP I nr. 3024), turinčiai ir vienanarių variantų (*Jeigu duoda, tai imk* Šk LMD I 261/139; *Kai duoda, tai ir imk* Km LTR 2212/89 ir pan.); tuo tarpu tai yra kalambūriškai sudarytas situacinis posakis, neturintis jokio pamokomojo turinio, pavartojamas kitam paprašius siūlo – kam nors užsisūti ar surišti (dažniausiai taip paerzinamas vaikas); taigi čia situacinį posakį nuo patarlės skiria vien vartojimo aplinkybės.

Dar dažnesnė situacinio posakio koreliacija su priežodžiu. Daug yra prigalvota juokaujama posakių, kuriais išsisukama nuo tikro atsakymo į klausimą; pavyzdžiui, Šiaulių apylinkėse 1911 m. užrašyta „atsakymas“ į klausimą „Ar turėjai?“ – *Turėjau, bet neapžindžiau, tai ir nusprogo* (‘padvėsė’) LMD I 678/7/21; bet 1932 m. Alvito apylinkėse panašiu posakiu pajuokta netaupė, dėl to nuostolių patirianti šeimininkė: *Turėjo, nežindė, ir pastipo* LTR 436/519/55. Priežodžiu *Pažiūrėsim, kaip tas šlubis šoks* LTR: Mrj 1658/45, Srd 3704/1903, Vlkv 436/158/379 ir kt. gali būti replikuo- jama per daug pasigyrusiam („Sako besigiriančiam, kad jis viską gali padaryti“) Klvr LTR 4754/752), ir panašiais atvejais riba tarp priežodžio ir situacinio posakio yra tikrai slidi.

Žinoma frazė *Prie mėsos reik drašos* MžŽ 54, JŽ I 340, Klvk 109 (taip pat LTR įrašai), sakoma kam nors paprašius mėsos ar tik paminėjus mėsą, atsispindi palygi- nime *Drašus kaip mėsos priešėdės* JLM 121 (taip pat Jurkšos, A. Gužučio, I. Končiaus užrašymai LMD fonde), kur nebelikę buvusiojo pagrindo – sąskambio, o iškyla se- mantinis pagrindimas (šiuo atveju nėra svarbu, realus ar tariamas). Iš „atsakymų į klausimus“ pobūdžio vaizdingasis posakio pavidalas taip pat gali pereiti į palygi- nimų sritį (*Koks tavo vardas? – Jaujos ardas* Užp LKŽ IV 299 bei kt., ir: *Prastas vardas – kaip jaujos ardas* Ds LTR 5384/547).

Tikėtina, jog ir patarlių–situacinių posakių paralelėje, išnaudojančioje ekspresyvų *kelnių per galvą movimosi* vaizdą (patarlė: *Kelnėm per galvą neužsimausi* Kb LTR 5384/55; *Per galvą kelnių nenumausi* Ob LTR 5200/545; situacinis posakis, kuriuo paprieštaraujama teigiančiam, jog „negalima“ ar „nepatogu“: *Tiktai kelnes per galvą nusimauti negalima* Vlkj LTR 5213/982; *Tik vienas daiktas negalima: vyrui per galvą kelnes apsiauti, o šiaip viskas galima* Alvt LTR 340/63/3; *Tiktai kelnes nepatogu per galvą užsimaut* Šk LTR 4540/167), patarlė bene bus „antrinė“, sukonstruota situacinio posakio pavyzdžiu – kaip savarankiško darinio, jos motyvacija būtų pernelyg banali (nebent ji su šia metafora pretenduotų perteikti kokią kitą išvalgą).

Sunkiai nubrėžiama riba tarp liaudies etiketo formulių ir situacinių posakių, kurie vartojami tradicinio etiketo reglamentuojamoje situacijoje. Tačiau akivaizdu tokia tendencija: kai į šią sritį įsiskverbia humoras, etiketo formulė gali pereiti į situacinio posakio plotmę; kartais humoristinis užtaisas, šiuo atveju – sukuriantis kalambūrą, slypi atsakyme į tradicinę etiketo formulę (– *Padėk Dieve! – O ką tavo Dievas paėmė?* Vlkv LTR 210/205/303), ir tokie dariniai pereina į „nesusikalbėjimų dialogų“ (K. Grigo terminas) plotmę (plg. „nesusikalbėjimo“ pavyzdį: [– *Šiandien pusto* (sniega)...] – *Šiandien pusto, rytoj skus* JŽ(r.) S p. 283; SrV LTR 264/150/290). Plačiau apie komiškus liaudies etiketo formulių iškraipymus žr. Grg 59–60.

Egzistuoja nemažas sluoksnius „atsakymų“ į klausimus „Ką čia dirbi? / dirbate?“ (– *Padirbtiesiems akeles spaudau* Žd LTR 1279/106b; *Padirbtiesiems akeles dėliojame* Stč LMD I 9/56), „Ką jis veikia?“ (– *Save giria, tave peikia* Vlkj LTR 6591/45 ir t. t.). Yra užfiksuotas atvejis, kai į tokį klausimą atsakyta mįslės tekstu: – *Kū cia, kūmai, darai?* – *Kūšin pašinų varau* Vrn LTR 3531/44 (t. y. skujinei šluotai deda kotą; plg. mįslę: *Kūšyje pašinas* (Šluota su kotu) Ldvn LTR 1001/443/5).

Galimas dalykas, taip sukonstruotų atsakymų į klausimą „Ką dirbi?“ paieškojus atsirastų ir daugiau, nes mįslės apie darbus yra paplitusios. Paskatą ieškoti daugiau šio pobūdžio atsakymų duoda analogiškas reiškinys kituose sakytiniuose žanruose – novelinėse pasakose apie gudrią merginą (AT 876), kuri, užuot tiesiai piršliams atsakiusi, ką veikia jos tėvas, motina..., atsako koduotu tekstu (tėvas nuėjęs *kaltu meškerioti*, t. y. bičių drevėje kopti, motina gulinti *juokų lovoj*, t. y. neseniai pagimdžiusi; panašus yra ir vaiko atsakymas ponui – tėvas išėjęs *sualgytos duonos parnešti*, t. y. susigražinti paskolintų grūdų, brolis kiškius šaudąs: *nušautus palieka, gyvus namo parneša*, t. y. utinėjasi, – sp. LTt IV nr. 26 ir nr. 22).

Kūrybiškas žmogus savo poreikiui moka pritaikyti kitoje plotmėje išgyvenusį tradicinį posakį. Štai du pavyzdžiai, kaip į kitą žanrą įtraukiamos pasakos be galo („nuobodžio pasakos“) formulės. Pasakos pabaiga: *Ta avelė bet avelė, pasakysiu vėl nuo galo* LTt IV nr. 295 ir priežodis, kuriuo apibūdinama vienoda, nuobodį šneka: *To avela bet avela, pasakysiu vėl nu gala* Rm LPP I 253; *Balta avelė ir balta avelė, ir tos kalbos nėra galo* Vdkt LPP I 254 (plg. tokios pat struktūros priežodį *Vis tą patį, kaip kakaryku, taip kakaryku* LMD I 863/453; *Kaip kakaryko, teip kakaryko, kaip tas pats, taip tas pats* Plt LKŽ V 61). Visai taip pat tradicinę pasakos be galo formulę, pasirodo, galima perkelti į situacinių posakių sritį; Stasės Lovčikaitės pa-

rengtoje knygoje „Linkava: tradicija dabartyje“ pademonstruota, kaip tas pats posakis tinka ir vienu, ir kitu atveju. Pasakos pradžia: *Kitokart buvo kumela sart, iš jos palika bër – vuodegos nebër* LLTr 153; kontekstas (vaikai prašė pasakos): – *No, gerè. Daba klausykit. Kitokart buvo... – Dèd, ne to! Tikro!*). Ir tas pats tekstas situacinio posakio („ištarus tam tikrą žodį“) vaidmenyje: – *Negozdikèt – mergelès nè piršliù nebešilais. Kitokart i laime užklomp... – Kitokart buva kumela sart, iš jos palika bër; tiok vuodegos nebër...* LLTr 22. Į situacinių posakių rangą, pasirodo, galima perkelti ir tradicinį garsų pamėgdžiojimą: *kelkis iš tos pelkès* – yra gervių girgsėjimo imitavimas („Į Vidusal[į], būdava, suskrend gervės pavasar[į] – *Kliur, kliur, kliur, kliur, Kelkès, kelkès iš tos pelkès, Aisèm ont kito*“ LLTr 176) ir miegančio žadinimas („Draugas draugą budindamas juokais sako: – *Kelkis iš tos pelkès, eisim ant kito* [– į kitą]“ Všk LTR 3859/1116, užr. 1967 m.; taip pat: *Kelkis iš tos pelkès* Vdk LTR 1000/21/31, užr. 1936 m.).

Toje pačioje situacinių posakių plotmėje vieną frazę irgi galima panaudoti visai skirtingomis aplinkybėmis: *Paptelk / Papterk gaidį uodegon!* atšaukama atsikalbant, atsisakant ką daryti, atsisakant klausyti (Ut LTR 3845/17, 3853/346); tuo pačiu posakiu, o dar dažniau – išplėstu pajuokiamas žmogus, kuris vis klausia „Ką?“: *Kaktelèk gaidžiui į rūrą, gausi rugių pūrą, jei netiks, da[r] pašiks* Erž LTR 1760/22; *Pakak-sèk gaidžiui į rukę, šoks raudons spirgis, tai bus šmekis* Nm UžpP 138; *Pokšterèk gaidžiui pauodegin, tai gausi grundalį... suprotai?* Kp LTR 2027/38. Pastarojoje pajuokimo replikoje, kaip matome, nè nebèra klausimo „ką?“ imituojančių garsų (*k a ktelèk... , pa k a ksèk...*), kurie laikytini šios pajuokimo replikos motyvacija.

Kai klausia (dažniausiai – vaikas), ką dirbti, patariama: *Pakark šunį margą, ir turèsi darbą* Všt KDS f 42-48/1093; bet šiais žodžiais galima atsakyti tam, kuris atšovè „Kas tau darbo!“: *Pakark šunį margą* Jnš LTR 30/618; *Pakark šunį margą, kai pasensi, sužlebensi* Jnš LTR 30/619; *Pasikark šunį margą, ir turèsi darbą* Pn LTR 3621/52, nes ir tais, ir tais atvejais posakis grįstas žodžių sąskambiu, ne semantika.

Norètusi bent pavyzdžiu paminėti ir situacinių posakių sąsają su vaizdingąja leksika, nors tai ir nebūtų tiesioginė šio straipsnio tema. Greta tebevertojamo *nepraustaburnis* ‘kas nederamai, nešvankiai kalba’ žinomi ir sudraudimai nešvankèliui (taigi situaciniai posakiai): *Išsiplauk burną!* Krkl LKŽ I 1149; *Eik nusiprausk burną, nepraustaburni!* Šd LTR 3240/6 (tik pastarasis pavyzdys rodo *burną* vartojant *veido* reikšme). Beje, senesni, dar XIX a., panašaus vaizdo posakiai užrašyti kaip nederamai šnekančio žmogaus apibūdinimas ir, matyt, laikytini priežodžiais: *Burnos savo yra neploves* LMD I 671/1878 (užr. L. Ivinskio 1856 m.), *Burnos vidus neplautas* LKŽ X 114 (iš M. Valančiaus).

Tai vis buvo pavyzdžiai, kaip situacinių posakių sluoksnius gausinamas pasinaudojant kitais žanrais – imant jų vaizdų motyvus, semantinius-struktūrinius modelius, kuriant asociacijas, net inkorporuojant į kitą terpę visą tekstą. Tačiau kiti žanrai taip pat kartkartėmis atsigrèžia į situacinių posakių pusę ir moka jais pasinaudoti; tik čia visai nebe tas mastas – greičiau atsitiktinumas nei tendencija. Tačiau tokie atvejai nusipelno dèmesio bent savo išskirtinumu. Štai vienas pavyzdys. Sąskambiu grįstą

situacinį posakį, atsakymą į „baisu!“ (*Kad / Jei baisu – apsidenk / užsidenk / apsigaubk maišu* LTR: Ds, Km, Kp, Lkš, Srj, Švčl...; *Apsigobk maišu – nebus baisu* Asv LKŽ III 470, var. Lnkv LKŽ VII 747) yra išnaudojusi dainelė:

3. Užsiklojau marška,
Visa lova barška.

-----
5. *Užsiklojau maišu,*
Kad nebūtų baisu. JD III nr. 1413

Kadangi šios dainelės teksto dvielių struktūros pagrindas taip pat yra sąskambiai, o semantikos vaidmuo kur kas menkesnis, kalbamasis situacinis posakis čia įsiterpęs labai natūraliai.

Kaip situacinis posakis inspiruoja palyginimo atsiradimą, jau iliustruota pora pavyzdžių aukščiau.

Atsispiriant nuo K. Grigo pastebėjimo, kad patarlės yra tarptautiškesnės, o priežodžiai – „tautiškesni“ (GrgLP 205), norisi pridurti, jog situaciniai posakiai yra dar „tautiškesni“ už priežodžius – iš dalies ir dėl darybos, juk daugelis jų yra grįsti semantiką turinčių žodžių sąskambiais, kalambūrais, t. y. specifiniais kiekvienos kalbos duomenimis.

Tačiau ir situaciniai posakiai gali susiburti į tarptautinius tipus, nors akivaizdžiai ryškesnė kita tendencija – būtent situacijų, išprovokuojančių tam tikrą tradicinę repliką „tarptautiškumas“, t. y. tiek lietuviai, tiek latviai, tiek vokiečiai, rusai... labai dažnai tais pačiais atvejais yra linkę pasakyti atitinkamą pastabą. Bet visai nereta, jog į adekvačią situaciją atsiliepiama ir tokiu pat arba analogišku tekstu (spontaniško sutapimo ar skolinimosi klausimą reikėtų kelti kiekvienu atveju atskirai; atsižvelgtina ir į aplinkybę, jog adekvatus ar analogiškas kitos tautos vartojamas posakis gali būti atsiradęs dėl papročių ar tikėjimų panašumo, dėl artimų vertybinių nuostatų): pavyzdžiui, apie ieškančią ant akių esančio daikto sakoma: *Ant arklio joja – arklio ieško* LPP I 192, lat. *To zirgu jāj, to meklē* Kok 316, lenk. *Na koniu siedzi, a konia szuka* Ad-Krz II 133, vok. *Auf dem Pferde sitzen und es suchen* Wand III 1315, angl. *You look for the horse you ride on* Glus 265, rus. *На коне сидит, а коня ищут* АН 193; į nusiskundimą, kad neranda, būna atsakoma: *Ieškok kaip duonos, ir atrasi* LPP I 640, *Meklej kai maizes, tad atrassi* Birk 127, *Ищут так, как хлеб ищут* АН 120; prašančiam mėsos gali būti patariama: *Eik pas vilką už berną, ir gausi mėsos* Ob LTR 5200/1291, *Ej vilkam par kalpu, tad dabūsi gaļu* Birk 123; apie pikta, suirzusį pasakoma: *Kaire koja iš lovos išlipo* Jrb LTR 5597/1419, *С левой ноги встал* Даль 867. Bene žinomiausias ir seniausiai raštu užfiksuotas* europinis posakis, žymintis situaciją, kai staiga pasirodo šnekant paminėtas asmuo: *Vilką mini, vilkas čia* LTR 3900/235, lat. *Te vilku piemin, te vilks klāt* Birk 105, lenk. *O wilku mowa, a wilk tu* Ad-Krz III 695, vok. *Wann man den wolff nennt, so kompt er gerennt* Wand

---

* Seniausi prancūziški atitikmenys užfiksuoti XV, angliški, vokiški, lenkiški – XVI, latviški – XVIII amžiuje (žr. GrgPP 542).

V 366, angl. *Speak of the wolf and see his tail* Whit 654, pranc. *Quand on parle du loup on en voit la queue* Leroux I 182, balt. *A voŭku namoŭka, a voŭk тут* ГРЫН I 63, rus. *Помянули волка, а он и тут* Даль 781, lot. *Atque eccum tibi lupus in sermone praesens esuriens adest* Wand V 366, panašiai dar esą sakoma graikų, italų, ispanų, portugalų, olandų, Skandinavijos tautų, dar kitų čia nepaminėtų slavų tautų, net finougrų – vengrų, estų, lyvių... (visi šios patarlės kitakalbiai pavyzdžiai ir su tuo susijusi informacija imta iš GrgPP).

Išvados

Situacinių posakių, kaip tautosakos sluoksnio, ribos dėl tekstų struktūrinės ir funkcinės įvairovės yra sunkiai apibrėžiamos. Kai jie yra frazės apimties, šliejasi prie priežodžių. Tačiau yra ištisu funkcinų grupių, kur situacinis posakis gali būti realizuojamas tik dialogo (tikro ar numanomo, įsivaizduojamo) sąlygomis arba yra ilgesnis (ne vienos frazės, net ne vieno sakinio) tekstas, kartais ir eiliuotas. Tada situacinis posakis ribojasi ar net susilieja su erzimais, garsų pamėgdžiojimais, nesusikalbėjimų dialogais ir kitais bendru *juokavimų* vardu tebevadinamais kūrinėliais. Situacinius posakius atriboti nuo liaudies etiketo formulių, turinčių humoro elementų, taip pat ne kiekvienu konkrečiu atveju lengva. Daug ką čia lemia vartojimo aplinkybės.

Savo esme situaciniai posakiai yra žaidybiniai, jais rodomas sąmojis, siekiama tokio ar tokio efekto, užtat jie, ypač verbalinėse situacijose, grįsti labiau žodžių sąskambiais nei semantika (nebent tai būtų paradoksas, kalambūras ar pan., t. y. „atvirkštiniai“, neordinariniai semantiniai ryšiai), užtat vaizdingumo elementų jie nevensia pasigauti ir iš kitokio pobūdžio tradicinių, visuomenėje kursuojančių tekstų, ir tai yra gana ryški tendencija. Dėl šios priežasties tam tikra dalis situacinių posakių laikytini antriniais „klasikinių“ sakininių žanrų atžvilgiu.

ŠALTINIAI ir LITERATŪRA

- Ad-Krz – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich...*, pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, t. 1–3, Warszawa, 1969–1972.
- Birk – *Latviešu sakāmvārdi un parunas*, sakrājuši un sakopājuši P. Birkerts un M. Birkerte, Rīga, 1927.
- DŽT II – S. Daukantas. *Žemaičių tautosaka*, t. 2: *Pasakos, patarlės, mįslės*, parengė K. Aleksynas, K. Grigas, L. Sauka, Vilnius, 1984.
- FrŽ – *Frazeologijos žodynas*, rengė I. Ermanytė [ir kt.], Vilnius, 2001.
- Glus – *Proverbs: a Comparative Book of English, French, German, Italian, Spanish and Russian Proverbs with Latin Appendix*, compiled and edited by J. Gluski, Amsterdam–London–New York, 1971.
- Grg – K. Grigas. *Smulkioji lietuvių tautosaka*, kn.: *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, parengė K. Grigas, Vilnius, 1968, p. 9–74.
- GrgLP – K. Grigas. *Lietuvių patarlės: Lyginamasis tyrinėjimas*, Vilnius, 1976.
- GrgPP – K. Grigas. *Patarlių paralelės: Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų... atitikmenimis*, Vilnius, 1987.

- JLM – *Litauische Märchen und Erzählungen...* von C. Jurkschat, Heidelberg, 1898.
- JD – *Lietuviškos dainos*, t. 1–3, užrašė Antanas Juška, Vilnius, 1954.
- JŽ – А. Юшкевич. *Литовский словарь*, т. 1, Санктпетербург, 1904, т. 2, Петроград, 1922.
- JŽ(r.) – [А. Юшкевич]. *Литовский словарь*: [Rankraščio fotokopija], Lietuvių kalbos institutas.
- KDS – Lietuvos kraštotyros draugijos darbų saugykla
- KlvK – *Lietuwiszku Wardų Kletele...*, surinko 1888–1894 m. ir išleido W. Kalwaitis, Tilžė, 1910.
- Kok – *Latviešu sakāmvārdi un parunas*: Izlase, sastādījusi E. Kokare, Rīga, 1957.
- KrvP – V. Krėvė-Mickevičius. *Patarlės ir priežodžiai*, kn. 1–3, Kaunas, 1934–1937.
- LKT – *Lietuvių kalbos tarmės*: Chrestomatija, sudarė E. Grinaveckienė [ir kt.], Vilnius, 1970.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20. Vilnius, 1968–2002.
- LLTr – S. Lovčikaitė. *Linkava: tradicija dabartyje*, Šiauliai, 2003.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos fondas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne
- LPP I – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. 1, parengė K. Grigas [ir kt.], Vilnius, 2000.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas
- LTt IV – *Lietuvių tautosaka*, t. 4: *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai*, paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, Vilnius, 1965.
- LTt V – *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, paruošė K. Grigas, Vilnius, 1968.
- MKr – *Mūsų kraštas*, 1995, Nr. 1 (6).
- MŽŽ – M. Miežinis. *Lietuvizškai-latvizškai-lenkizškai-rusizskas žodynas*, Tilžė, 1894.
- Röhr5 – L. Röhrich. *Lexikon der Sprichwörtlichen Redensarten*, Bd. 1–5, fünfte Auflage, Freiburg–Basel–Wien, 1994.
- SAE – *Atbēga elnias devyniaragis: Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė*, sudarė ir parengė P. Jokimaitienė, N. Vėlius, Vilnius, 1986.
- SchLL – *Handbuch der litauischen Sprache von August Schleicher*, II: *Litauisches Lesebuch und Glossar*, Prag, 1857.
- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka, XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius, 1956.
- TTŽ – *Mūsų tautinės ivyrybos žiedai*: [„Ateities“ priedas], 1911–1914.
- TŽ – *Tauta ir žodis*: Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, kn. 1, 3–5, Kaunas, 1923, 1925–1927.
- UžpP – P. Užupio patarlių rinkinys Rusijos mokslų akademijos archyvo Peterburgo filiale, F 178, ap. 1, nr. 202.
- VnL – *Vienybė lietuvininkų*: [JAV lietuvių] literatūros ir politikos savaitinis laikraštis, 1886–1907.
- Voigt – V. Voigt. Variantenschichten eines ungarischen Proverbiums, *Proverbium*, vol. 15, 1970.
- VPŽ – [M. Valančius]. *Patarles Zemajcziu*, [1867].
- VSk – *Vaiķų skaitymėliai su Lietuvos žemėlapiu*, Vilnius, 1905.
- Wand – *Deutsches Sprichwörter-Lexikon: ein Hausschatz für das deutsche Volk*, Bd. 1–5, herausgegeben von K. F. W. Wander, Leipzig, 1867–1880.
- Whit – *Proverbs, Sentences and Proverbial Phrases from English Writings...*, by B. J. Whiting, Cambridge (Mass.), 1968.
- Ан – В. Аникин. *Русские пословицы и поговорки*, Москва, 1988.
- Даль – *Пословицы русского народа: Сборник В. Даля*, Москва, 1957.
- Перм – Г. И. Пермяков. *Основы структурной паремологии*, Москва, 1988.

SITUATIONAL EXPRESSIONS AMONG OTHER SHORT FORMS OF FOLKLORE

LILIIJA KUDIRKIENĖ

Summary

The subject of the article comprises short forms of Lithuanian folklore used as responses or remarks expressing traditional reactions to frequently emerging situations, both real (non-verbal) or formal (when somebody utters a certain word). E. g., when naked body is seen through the hole in the garment, people may say that *Mėsinkininkas pro audėjos langą žiūri* 'Butcher is peeping through the weaver's window'; when somebody utters a word *rodos* 'it seems' to express doubts, the response may be: *Rodos, rodos, tik neišlenda* 'So it seems, but does not appear' or *Jei rodos, reikia žegnotis* 'When you see things, you should make a sign of cross'. Traditional expressions are used to rebuff questions regarding one's name, occupation, destination, or to the repeated inquires when someone did not catch the answer correctly.

In view of such expressions not being meant to voice any ideas, notions or judgments, and being used only in particular circumstances, Lithuanian folklorists propose defining them as situational expressions (*situaciniai posakiai*). Many of them, comprising one phrase only, could be attached to proverbial phrases. But in some cases they may be expanded to include at least two sentences, while certain functional groups of situational expressions exist only in dialogue. Such situational expressions of differing structure neighbor with teases, onomatopoeia, formulas of traditional etiquette, funny misapprehensions etc. and may even be incorporated into them, therefore defining situational expressions as a genre is far from easy.

According to international practice, the situational expressions are usually published in the collections of proverbs and proverbial phrases, while their contextual references may also be presented.

Gauta 2009-05-19